

Det moderne projekt

AF

OLE FELDBÆK

Første officielle opponenter har givet en karakteristik af den ambitiøse tværfaglige afhandling, som helt dækker bedømmelsesudvalgets enige indstilling af Det moderne Projekt til antagelse til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Han har yderligere diskuteret præses' forhold til teori og metode og til den foreliggende forskning. Og endelig har han – naturligt nok – forholdt sig til præses' behandling særligt af de norske forhold.¹

Som anden officielle opponenter har jeg haft nogle valgmuligheder, når det gælder emner for min opposition. En har været at drøfte præses' meget distante forhold til andre forklaringer af forløbet, her især en økonomisk-historisk tolkning. Med fare for at komme til at argumentere for, at præses burde have skrevet en anden bog. En anden har været at tage fat på præses' afsluttende heroiske beregninger over produktion og arbejdsindsats i Danmark og i England. Her har imidlertid en af dansk landbrugshistories bedste kendere, forhenværende afdelingschef i Landbrugsrådet, lic.agro. S.P. Jensen, allerede foretaget en kritisk efterprøvning af præses' beregninger, som forhåbentlig vil komme en større kreds til gode.

Jeg har derfor valgt to emner, hvor bedømmelsesudvalget i sin indstilling har udtrykt sig reserveret. Det ene er påstanden om, at fysiokratismen udøvede en afgørende og langvarig indflydelse på forløbet og må ses som en væsentlig forklaringsfaktor bag den teknologiske moderni-

¹ Nedenstående er baseret på min opposition ved forsvarshandlingen den 18. december 1996 på Københavns Universitet. Første officielle opponenter var forsker, dr.agric. Harald Espeli; ex auditorio opponerede forskningsstipendiat, ph.d. Jan Pedersen, Institut for Historie ved Københavns Universitet, og kommitteret, adjungeret professor ved RUC, forstkandidat Morten Knudsen. De nævnte kritiske beregninger af S.P. Jensen er tilsendt præses og undertegnede samt bedømmelsesudvalgets andet danske medlem, lektor, dr.phil. Erik Helmer Pedersen, Institut for Historie ved Københavns Universitet.

I de følgende referencer er trykstedet København, hvor intet andet angives.

sering. Det andet er dobbeltspørgsmålet om agrarreformernes årsager og spredningen af den nye agrare teknologi. Her vil jeg foretage en kritisk efterprøvning af præses' argumentation. Bygger den på et bæredygtigt grundlag? Kan der anføres berettiget tvivl? Eller hviler konstruktionerne – som de siger i Sønderjylland – på mineret hængedynd? Og til slut vil jeg sammenfatte mit syn på afhandlingen.

Før jeg vender mig til fysiokratismen, som præses præsenterer læseren for i kapitlet Økonomi og Teknologi sammen med merkantilismen og liberalismen, vil jeg dog knytte nogle bemærkninger til præses' behandling af merkantilismen.

For det første finder jeg, at præses giver et unødigt negativt billede af den konsekvente og konsistente vækst- og væksthusholdning, styret førte gennem hele 1700-tallet. Og som foreligger særdeles velbelyst takket være forskere som J.O. Bro Jørgensen, Kristof Glamann og Erik Oxenbøll, netop hvor det gælder den tidlige industri.² Kommercekollegiets brede redegørelse for den generelle statslige industripolitik og specielt etableringen af Manchesterfabrikken uden for København i forbindelse med virksomhedens salg i 1795 læser jeg som en dækkende beskrivelse af styrets tanker og indsats på dette område – ikke som »en motivforskning«, således som præses skriver (s. 271). Det er sandt, at hensynet til statsfinanserne spiller ind. Men det gør det jo altid. Og det giver efter min mening ikke grund til at opfatte begrundelsen som useriøs.

For det andet savner jeg præses' stillingtagen til dr. Ingrid Markussens disputats fra 1991 om 1700-tallets offentlige skoler i landdistrikterne.³ Her er det ikke afhandlingens skolehistoriske aspekter, jeg refererer til, men den meget indgående argumentation for, at tidens rådende økonomiske og politiske tanker var kameralistiske snarere end merkantilistiske. Her er dr. Markussen forøvrigt i god overensstemmelse med Erik Oxenbøll, hvis bog *Dansk økonomisk Tænkning 1700-1770* fra 1977 ganske vist ikke optræder i præses' litteraturliste, men dog er nævnt i noterne (s. 91 note 15 og 18). Den danske forskning – og heri inkluderer jeg mig selv – har nok nævnt kameralismen. Men gennemgående har den for 1700-tallets vedkommende brugt merkantilismen i dens vesteuropæiske form som fællesbetegnelse for periodens økonomiske tænk-

² J.O. Bro Jørgensen, *Industriens Historie i Danmark. 1. 1730-1820*. 1948, og Kristof Glamann og Erik Oxenbøll, *Studier i dansk Merkantilisme. Omkring Tekster af Otto Thott*. 1983.

³ Ingrid Markussen, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske Ideer bag Fremvæksten af en offentlig Skole i Landdistrikterne i 1700-tallet*. Utrykt udgave forsvaret for doktorgraden ved Universitetet i Oslo 1991. En forkortet version er trykt i 1995 i Odense.

ning og politik. Jeg er imidlertid tilbøjelig til at mene, at vi nok i højere grad bør interessere os for kameralismen for at forstå den danske enevælde i den lange fredsperiode. Når det gælder den oversøiske handel – og måske også en del af den nye industri – skal vi formentlig stadig orientere os vestover. Men for en generel analyse af tidens økonomiske tænkning og praksis må vi nok lægge den kontinentale – hovedsagelig tyske – kameralisme til grund. Der vil nok blive tale om et både/og snarere end et kjerkegaardsk enten/eller. Men netop fordi præses tillægger de økonomiske ideer så stor vægt i sin afhandling, havde jeg gerne set en stillingtagen til dette spørgsmål.

Men nu til fysiokraterne og fysiokratismen, som er det ene af min oppositions to hovedanliggender. Her vil jeg komme ind på fire aspekter. For det første: hvad er fysiokratismen for noget? For det andet: hvad er fysiokratismen i den foreliggende afhandling? For det tredje: hvordan forholder præses sig til den norske og danske forskning, der kommer ind på fysiokratismen? Og endelig for det fjerde: hvordan forholder den franske fysiokratisme sig til den danske reformtænkning – kronologisk – i den formative fase? På basis af svarene på disse fire spørgsmål burde det være muligt at tage stilling til præses' grundlag for at introducere fysiokratismen som en afgørende forståelsesfaktor i det moderne projekt gennem det meste af den behandlede periode.

Fysiokratisme ved alle jo, hvad er. Den optræder i skolebøgernes og lærebøgernes afsnit om »ismer«. Med prægnante udtryk som *laissez faire*, *laissez passer* – det vil sige: fri produktion og fri omsætning. Og med udtryk, der bider sig fast i hukommelsen, som produktive klasser og sterile klasser. Økonomerne elsker den – platonisk – fordi den modsat merkantilismen og middelalderen udvikler en egentlig teori og ovenikøbet fremlægger en model for det økonomiske kredsløb. Og dens prestige som »isme« øges yderligere ved, at Adam Smith ville have dediceret sit store filosofisk-økonomiske værk *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* til fysiokraternes bannerfører François Quesnay – som imidlertid døde to år før Smith i 1776 publicerede sit hovedværk.

Kronologien er velkendt – og kort. I 1756 publicerede Quesnay i den store Encyklopædi artiklen om forpagtere (*fermiers*) og året efter artiklen om korn (*grains*). Hans *Tableau économique* med dens økonomiske kredsløb – og dens kritik af den franske økonomi og den franske enevælde – publiceredes fra 1758 for en snæver kreds. Først i 1763 udsendtes de farlige tanker for en bredere læserkreds – i det frie Amsterdam. Doktrinen filosofiske grundlag var påstanden om, at kun jorden kunne skabe et værdioverskud for videre vækst – ikke industrien og handelen. Følge-

lig bestod den produktive klasse udelukkende af jordens dyrkere og dens ejere. Kongen havde den positive funktion at sikre den frie produktion og omsætning i overensstemmelse med naturens egen orden, som fysiokraterne hyldede som det ledende princip.

Der synes i internationale opslagsværker at herske enighed om, at doktrinen som inspiration for økonomisk tænkning og praksis fik en yderst kort levetid. I Frankrig blev fysiokraten Turgot som finansminister 1774-76 en politisk katastrofe. I de fleste lande blev det Adam Smiths liberalisme, der sejrede. Men i enkelte stater – som Østrig og Sverige – tilkendes den en vis indflydelse på den økonomiske politik. Dens understregning af frihed og privatejendom – som statsmagten skulle opretholde – havde den fra John Lockes *Two Treatises of Government* fra 1690. Som også andre havde læst og tilegnet sig. Kameralisterne bl.a., og den danske enevældes loyale tjener og Montesquieu-elev: generalprokurør Henrik Stampe.

Lad os dernæst se, hvad fysiokratismen er i præses' dansk-norske sammenhæng. Præses hævder, at fysiokratismen kom til Danmark-Norge. At den fik en stærk og langvarig indflydelse. Og at den så at sige tegnede den økonomiske tænkning og til en vis grad også den økonomiske praksis fra sin fremkomst og til årene efter 1814. Det er svært at se præcist, hvor langt præses mener, men ihvertfald til op i 1820'erne. Præses gør dog samtidig – og med rette – opmærksom på, at nytænkningen inden for det store landbrug og i landbrugsengagerede kredse var orienteret mod England og engelske forbilleder. Præses opererer med et begreb som »det fysiokratiske borgerskab« (s. 80). Og han stifter ligefrem en »good guys' club« bestående af, hvad han betragter som tidens fysiokratiske sindede progressive embedsborgerskab. Hvor der forøvrigt også bliver plads til Struensee (s. 251). Og heroverfor sætter han en »bad guys' club«, hvor vi blandt andre finder Ove Høegh-Guldberg, papirfabrikant J.C. Drewsen i spidsen for en række af Landhusholdningsselskabets mest prominente medlemmer, naturvidenskabsmanden H.C. Ørsted og Den polytekniske Lærestalt samt næsten alle Københavns Universitets professorer. På side 72 mønstrer præses dem, han i denne sammenhæng sympatiserer med, og skriver: »Det vil føre for vidt her at komme ind på danske fysiokraters konkrete reformstrategier og dyrkningstekniske overvejelser. Det må være tilstrækkeligt at slå fast, at Oeder, Hübner, Martfelt, Fabricius, Abildgaard, Tønder Lund, Rothe, Klestrup, Rafn, Olufsen m.fl. var fælles om at sammentænke økonomiske og naturfilosofiske teorier til et samlet program for dansk landbrugs fremtid«.

Det synes jeg bestemt ikke ville føre for vidt. Nogle af de nævnte

argumenterer ganske vist med udtryk, der – også – kan findes i fysiokratismen. Og enkelte bruger endda udtrykket fysiokrater. Tyge Rothe og Andreas Bull – der som det senere vil ses ikke selv var fysiokrater – gør det. Men da netop i forbindelse med kritik af doktrinen. Jeg har svært ved at se, at præses overbevisende – med brug af deres egne ord – dokumenterer, at de nævnte faktisk var fysiokrater eller fysiokratisk sindede. Her må der kræves konkrete og rimeligt entydige udsagn. Men hvor udsagn fremlægges, går de på konkrete engelske agrare forbilleder, eller også er der tale om udtryk, som jeg læser som dele af tidens fællesgods. Det erkender præses for så vidt selv (s. 68), når han skriver: »danske fysiokrater er lidet præget af rabiater franske skrifter, og betegnelsen 'den sterile klasse' skal man lede længe efter på vore breddegrader«. Jeg tror gerne, at præses har ledt, og også længe, men jeg mener ikke, at det er lykkedes præses at finde blot et eneste eksempel. Ihvertfald har jeg ikke kunnet finde det i den store bog.

Endvidere har jeg – i denne og i andre sammenhænge – fået det indtryk, at præses er meget lidt tilbøjelig til at diskutere med forskere af en anden observans. Når H.L. Bisgaard således i sin disputats om 1700-tallets danske nationaløkonomi giver belæg for, at Christian Martfelt ikke var fysiokrat, men merkantilist, »finder jeg anledning til at protestere«, skriver præses (s. 91 note 15). Her venter man så modargumenter og belæg for protesten. Men dem får man ikke. Præses' indvending har karakter af en påstand: »Martfelt er vel tidens mest kosmopolitiske økonom, og hans indsats ved indførelsen af fysiokratisk tænkning (se litteraturlisten) og praksis (Landhusholdningsselskabet) kan næppe overvurderes«. Det var vel netop en påstand som denne, præses burde kunne begrunde. Og hvorfor henlægges opgøret forøvrigt til noteapparatet, i stedet for at klare det af i tekstens dagslys?

Præses vil imidlertid have fysiokratismen ind i det historiske forløb – og vel at mærke med vægt. Han skriver (s. 567), at »et fysiokratisk Danmark var idealet, der lyste op som et fyrtårn og angav målet for reformvennerne i Landhusholdningsselskabet frem til 1830'erne«. Men få linier senere citerer præses – loyal, synes jeg – den angivelig fysiokratiske Tyge Rothe (død 1795) for at erkende, at de fysiokratiske ideer ville være umulige at realisere i Danmark (s. 567). Præses gør dog, hvad han formår, for at redde sin tese om det fysiokratiske forpagterbegrebs gennemslagskraft på dansk grund. Han erkender (s. 566), at i landbrugsreformernes Danmark »kom forpagteridealet kun til at spille en marginal rolle«. Kom det til at spille en rolle overhovedet? Og i forlængelse heraf fremsættes den hasarderede påstand, at i virkeligheden – hvis man betragter sagen »funktionelt«, som præses udtrykker det – var en for-

pagter i Frankrig og i England det samme som en dansk selvejerbonde eller arvefæster. Fordi de begge kunne disponere individuelt. Det er dog næppe en holdbar påstand. For det første er jeg usikker på, hvor individuelt den engelske forpagter kunne disponere. For det andet argumenterer de danske forpagtningstilhængere jo med store brug og kapitalstærke forpagtere – modsat det mellemstore og pengeløse danske familiebrug. Og for det tredje var forpagtningerne i England på tid – og ofte på relativt kort tid. Modsat det danske selveje. Og modsat det danske arvefæste, som driftsmæssigt må sidestilles med selveje.

For det tredje vil jeg som sagt se på, hvordan præses forholder sig til den norske og danske forskning, der kommer ind på fysiokratismen. Og jeg skal forudskikke, at denne forskning i forbavsende enighed afviser eller betvivler fysiokratismens reception og accept i Norge og i Danmark.

Om forskningssituationen skriver præses (s. 66): »Der findes mig bekendt ingen historisk undersøgelse af den fysiokratiske doktrin i Danmark-Norge«. Det er imidlertid en sandhed med modifikationer. Der er sandt nok ikke skrevet bøger specielt om emnet. Men ganske mange har faktisk ytret sig herom på et kvalificeret grundlag. Mange af dem synes præses ikke at kende. Og dem, han kender, afviser han med følgende ord: »naturligvis finder man ofte henvisninger til fysiokratismen i den historiske litteratur, men i reglen kun en passant, når en kendt person omtales som fysiokrat eller fysiokratisk inspireret«. Også dette må siges at være en sandhed med modifikationer.

Det er sandt, at der – med en enkelt undtagelse – ikke foreligger forskningsbidrag, der bærer navnet fysiokratismen på titelbladet. Men mange har som sagt ytret sig – og flere end præses har undersøgt og nævnt. Præses er imidlertid ikke lydhør over for afvisninger af sin tese. Og han foruroliges tydeligvis ikke over, at forskere, der har arbejdet med tidens økonomiske tænkning, ikke nævner fysiokratismen med et eneste ord. Jeg skal ikke anbefale e silentio-slutninger. Men tavshed kan unægtelig ofte være tankevækkende.

For Norges vedkommende har Rolf Petter Amdam – som præses kender i forbindelse med hans arbejder om industrispionage og om norsk glasproduktion – i 1990 taget spørgsmålet op i afhandlingen: Norske fysiokrater – fanst dei?⁴ Og på et solidt grundlag svarer han, at deres indflydelse i Norge må have »svært, svært liten«. En historiker, der tydeligvis ved, hvor forsigtig man skal være med at hævde, at noget *ikke* har eksisteret. Om Danmark skriver Amdam, at fysiokraterne »stod

⁴ Rolf Petter Amdam, Norske fysiokrater – fanst dei? i E. Hovland m.fl. (red.), Det som svarte sig best. Studier i økonomisk historie. Oslo 1990.

svakt«. Men han antager dog forsigtigt, at der fandtes »ein svak fysiokratiske understraum«.

Jeg kan – ligesom den første officielle opponenter – acceptere hans dom for Norges vedkommende. Lad os derfor – i kronologisk orden – se på, hvilke danske forskere der har beskæftiget sig med emnet. Hvad de har fundet. Og hvordan de vægter den fysiokratisme i dansk aftapning, som præses i sin afhandling tillægger så stor og langvarig betydning.

Ingen har kendt 1700-tallet – dets mennesker og ideer – bedre end historikeren Edvard Holm. Omend de økonomiske ideer optog ham mindre end de politiske og sociale. Men i sin bog fra 1888 om landboreformerne – som præses henviser til – tager han stilling til den økonomiske tænkning i reformperioden. Og hans dom er et både/og. Han konstaterer, at der ofte henvises til Adam Smith. Så skriver han, »at man tydeligt kan mærke indflydelsen fra fysiokraterne på flere forfattere«. Men det tydeliggør han i den følgende sætning. Her skriver han nemlig: »hos Rothe og Suhm vil man møde polemik imod deres ejendommelige beskatningsteori«. ⁵ Hvilket man jo også kan læse hos præses.

I året 1900 udsendte Julius Schovelin bind 2 af værket *Fra den danske Handels Empire*. Her kommer han henover otte sider ind på Martfeldts anonyme pjece fra 1771 og hans kornhandelsplan. ⁶ Og han fremhæver ham som økonom: netop fordi han *ikke* var doktrinær, og fordi han bevæger sig *bort* fra fysiokratismens teoretiske indflydelse. At han kalder ham »vor geniale Martfelt«, har øjensynlig irriteret H.L. Bisgaard, som derfor to år senere naglede ham til et kameralistisk kors. Præses er her uafvidende inde i en intern debat fra århundredeskiftet. ⁷

Interessantere i vor sammenhæng er selvsagt H.L. Bisgaard og hans stillingtagen til fysiokratismens indflydelse i hans disputats fra 1902: *Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede*, som indbragte ham den statsvidenskabelige doktorgrad. Idag kalder værket på sin afløser. Men han har været gennem hele det trykte materiale. På siderne 180 til 183 drøfter han en mulig fysiokratisk indflydelse på de danske debattører. Men han finder meget lidt, der klart kan henføres til Quesnay og hans lære. Bisgaards konklusion lyder derfor: »alt i alt er det således ikke meget, vi har fra fysiokraterne. 'Fysiokratisme' kan man ihvertfald påstå, at vi ikke har. Og det, vi iøvrigt har optaget fra denne læres tilhængere, er så stærkt blandet med, hvad engelske og franske humanister har lært os, at man må være yderst varsom med at afgøre, hvad der skyldes den ene

⁵ S. 243-44.

⁶ S. 202-209.

⁷ S. 270, og Bisgaard, a.a. s. 93.

retning, og hvad den anden«. Og han bemærker i den forbindelse, at fysiokratismen selv jo rummede meget fællesgods fra andre tankeretninger.

Alt i alt – forekommer det mig – en velovervejede og velafvejede dom på et bæredygtigt grundlag.

Til Hans Jensens disputats fra 1936 om dansk jordpolitik fra 1757 til 1810 – som præses ligeledes henviser til – går man derimod forgæves, hvis man vil kende hans mening om fysiokratisk indflydelse på de danske landbore reformer.⁸ Formentlig fordi afhandlingens bærende ide er eksistensen af en særlig dansk socialpolitisk linie i landbolovene og en udpræget praksis-betonet holdning hos styrets mænd og tidens debattører.

Forgæves går man derimod langt fra til den følgende disputats, som beskæftiger sig med dette emne. Jeg tænker her på rigsarkivar Johan Hvidtfeldts store afhandling fra 1963: Kampen om Ophævelsen af Livegenskabet i Slesvig og i Holsten 1795-1805. Den indledes nemlig med et grundsolidt selvstændigt afsnit om den europæiske baggrund for agrardebatten og om de enkelte debattørers holdning til agrarreformerne i hertugdømmerne. Et arbejde præses ville have haft udbytte af at inddrage. Og som jeg tror ville have haft betydning for hans syn på fysiokratismen.⁹

Hvidtfeldt behandler her kameralisterne og det kompleks af ideer, som de optog fra naturretstænkningen og fra de tyske universiteter. Herunder fyrstens vågen over undersåtternes liv, frihed og ejendom. Og kameralisternes beundring for det moderne engelske landbrug. Hvidtfeldt gør her gældende, at de fysiokratiske ideer ikke vandt gehør i Tyskland, hvor den danske debat hentede det meste af sin inspiration. Og han understreger J.H.G. von Justis store rolle som formidler af kameralistiske ideer og praksis.

På dette grundlag konkluderer Hvidtfeldt: »Heller ikke inden for den danske reformlitteratur synes fysiokratismen at have spillet nogen større rolle«. Et synspunkt han uddyber: »dette betyder selvfølgelig ikke, at fysiokratisk tankegang har været uden indflydelse på danske skribenter. Gennemgående har påvirkningen dog nok været mindre, end mange har troet. En hel del af de synspunkter, man har villet føre tilbage til fysiokratismen, er i virkeligheden hentet fra kameralisterne eller er påvirket af engelske forhold«.

⁸ Se dog sagregistret: Fysiokratisme.

⁹ S. 23-40 og s. 52-56.

På den baggrund tillader Hvidtfeldt sig at ekskludere en af de fremtrædende skikkelser fra præses' »good guys' club«. Det drejer sig om ingen ringere end den indsigtfulde botaniker og økonom Johan Christian Oeder. Hvis skrift fra 1769: Betænkning over det Spørgsmaal: Hvorledes Frihed og Ejendom kunne forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes«, præses anfører. Men hvis fortsættelse: Zusätze zu dem Bedenken &c. fra 1771, hvor Oeder kommer ind på konkrete – herunder danske – forhold, præses ikke ses at have inddraget.

I dette tillæg finder Hvidtfeldt, at Oeder klart er kameralist, og at han følger den kameralistiske tradition – blandt andet i sit ønske om en stor og voksende befolkning. Og han skriver videre: »der er intet fysiokratisk i hans ideer – man tænke kun på hans ønske om småbrug i modsætning til Quesnays forkærlighed for la grande culture. Man må ikke lade sig vildlede af, at han som fysiokraterne – men ud fra en helt anden tankegang – understreger landbrugets store betydning. Det gjorde kameralisterne også. Frihed og ejendom var et engelsk slogan godtaget af såvel fysiokrater som kameralister«. Og Hvidtfeldt peger videre på, at Oeder her benytter lejligheden til at kritisere Quesnay og hans disciple for at være økonomisk urealistiske i deres ensidige fokusering på landbruget.

Jeg skal ikke skjule, at jeg langt foretrækker Johan Hvidtfeldts begrundede og afvejede reduktion af fysiokraternes betydning for Danmark frem for præses' påstand om deres hidtil usete dominans henover to menneskealdre. Og at jeg føler mig mere tryk ved at gøre det efter læsningen af hans indledende betragtninger om den økonomiske debat, hvor han siger kloge ord om ideernes vandringer og deres reception. Han skriver her: »Det er almindeligt at kalde 1700-årene, specielt dennes senere halvdel, for rationalismens tid eller oplysningstiden. Slige generalisationer er uheldige, fordi de kun siger noget om en enkelt side af tidens idé- og tankeverden. I virkeligheden er der et væld af forskellige tanker fra mange lande, der ligesom forenes og er med til at præge den almindelige opfattelse hos de fleste af de mænd og kvinder, der tilhørte den oplyste almenhed. Tidsånden er i sidste del af århundredet en virkelighed, en historisk faktor, hvis betydning vel næppe kan kortlægges i enkeltheder, endnu mindre sammenfattes i nogle få formler, men ikke er mindre af den grund«.

Det betyder selvsagt ikke, at historikerne skal afholde sig fra at forfølge bestemte teorier over tid. Men det skærper unægtelig de krav, historikeren må stille til sig selv, om indsigt og konkrete belæg.

Fra midten af 1960'erne nød 1700-tallet – og herunder periodens økonomiske tænkning – i stigende grad godt af forskningens bevågenhed. En af dem, der har beskæftiget sig mest med tidens økonomiske

ideer, er Hans Christian Johansen. Hvor præses taler om Struensees »fysiokratiske nedskæringspolitik« (s. 251), viser Hans Chr. Johansen i en artikel fra 1968, hvorledes inddragelsen af statsstøtten til den københavnske industri under Struensee ikke skyldtes en laissez faire-politik, men et bevidst forsøg på at skabe en arbejdsdeling mellem statens deleher Danmark og hertugdømmerne.¹⁰ I disputatsen fra 1968 om dansk økonomisk politik 1784-88 er det merkantilismen, der råder i den offentlige debat, og fysiokratiske ideer nævnes ikke.¹¹ Og i præsentationen fra 1976 af fire forfattere til økonomiske lærebøger i årene fra 1770 til 1815 nævnes heller ikke fysiokratiske tanker.¹² Det gør de heller ikke i økonomen Knud Erik Svendsens analyse fra samme år af diskussionen mellem to af præses' fysiokrater: Tyge Rothe og Christian Albrecht Fabricius om den fremtidige produktionsmåde i Danmark.¹³ Og i historikeren Erik Oxenbølls nævnte bog fra 1977 om dansk økonomisk tænkning 1700-1770 er der ikke fremdraget fysiokratiske træk.¹⁴

Jeg finder, at denne tavshed burde have gjort præses taktsom. Og at de mange forskeres explicitte afvisning af egentlig fysiokratisk indflydelse må svække præses' tese om doktrinens gennemslagskraft på dansk grund.

Men før jeg sammenfatter min opposition med hensyn til fysiokratismen, vil jeg kort se på, hvordan doktrinen i dens tidlige fase forholder sig til den danske reformtænkning i dennes formative år.

Som nævnt kom Quesnays artikel om forpagtning i Encyklopædien i 1756, fulgt i 1757 af artiklen om korn; og i 1758 cirkulerede hans *Tableau économique* i en snæver kreds. Hvad tænkte man i Danmark i de år?

Vi ved, at generalprokurør Henrik Stampe og »en god ven til hove« i vinteren 1756-57 ved flere lejligheder drøftede, hvorledes fæstebønder kunne blive ejendomsbønder og hoveriet kunne afskaffes. Stampes forbillede var ikke udlandet, men krongodssalgene på Bornholm under Christian 6. Det eksisterende fæstevæsen kvalte initiativ og opsparing. De to venner og statstjenere var derfor enige om at stræbe efter »at få ejendomsbønder i stedet for fæstebønder, og fribønder i stedet for

¹⁰ Hans Chr. Johansen, Carl August Struensee: Reformer or Traditionalist? *Scandinavian Economic History Review*. 17. 1969.

¹¹ Hans Chr. Johansen, *Dansk økonomisk Politik i Årene efter 1784. 1. Reformår 1784-1788*. Århus 1968.

¹² Hans Chr. Johansen, *Fire økonomiske Lærebogsforfattere fra Perioden 1770-1815*, i Jørgen Peter Christensen (red.), *Danske Økonomer*. 1976.

¹³ Knud Erik Svendsen, Tyge Rothe og Christian Albrecht Fabricius. En Diskussion om den fremtidige Produktionsmåde i Danmark, i samme festskrift.

¹⁴ Erik Oxenbøll, *Dansk økonomisk Tænkning 1700-1770*. 1977.

hoveribønder«. Derfor anbefalede Stampe, at kongen ved det forestående salg af kronens gods i Odsherred solgte bondegårdene til de nuværende fæstere. Det ville føre til en øget befolkning og en opdyrkning af de store overdrev. Og da bønderne ved auktionen ikke bød på deres gårde, anbefalede Stampe i 1759, at styret for at nå målet førte en bondebeskyttende politik under amtmændenes opsyn.¹⁵

Det var tidlige reformtanker. Og Stampe var ikke den eneste, der tænkte dem. I 1756 skrev Frederik Lütken i sine Økonomiske Tanker til højere Eftertanke, at man skulle tage ved lære af det engelske landbrug, sende observatører derover og håbe på, »at Danmark en gang fik en god forpagter med nogle bønder fra England, som fordem Amager fra Holland«. ¹⁶ I 1759 kunne Erik Pontoppidan på tryk referere til Englands »Liberty and Property« som noget bekendt.¹⁷ I 1760 fremkom i Danmarks og Norges økonomiske Magasin en afhandling om udskiftning af hovedgårdsjorden til forpagtergårde efter engelsk mønster, hvor forfatteren ønskede observatører sendt til England, hvis kløver- og lucerne dyrkning man skulle lægge sig efter.¹⁸ Og samme år kunne Sorø-professoren Jens Schelderup Sneedorff – der kendte styrets reformovervejelser – i sin tale ved enevældens hundredeårsfest kalde bondestandens frigørelse for enevældens fremtidsopgave.¹⁹

Vi ser således, at de danske reformtanker optræder samtidig med de tidligste fysiokratiske ideer. Det udelukker selvsagt ikke muligheden for en fransk påvirkning. Ideer kunne spredes så hurtigt, som en postrytter kunne ride. Men den forekommer unægtelig ikke sandsynlig. Det danske idégrundlag synes endvidere at være kameralistisk. Opmærksomheden er vendt mod England og de praktiske reformer. Og den bondebeskyttende linie, som Hans Jensen understregede i 1936, er til stede fra starten.

Vi er nu kommet til vejs ende med oppositionens første del og kan stille spørgsmålet: *har* præses i sin afhandling godtgjort, at fysiokratismen var en afgørende forståelsesfaktor i det moderne projekt gennem det meste af dets lange levetid?

Jeg mener: nej. Den foreliggende forskning afviser tanken, og præses

¹⁵ Henrik Stampe, Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokurørembedet vedkommende. 2. 1794, s. 545-61 og 562-68.

¹⁶ Citeret Hans Jensen, a.a. s. 26.

¹⁷ Samme s. 28.

¹⁸ Samme s. 24.

¹⁹ Samme s. 33.

har ikke argumenteret mod den. De mænd, præses betegner som fysiokrater eller fysiokratisk sindede, fremstår ikke dokumenteret som sådan. I flere tilfælde har andre faktisk godtgjort, at de var kameralister eller merkantilister i deres måde at tænke på. Og kronologien i reformperiodens formative fase taler ikke for en tidlig fransk indflydelse.

Det betyder på den anden side ikke, at fysiokratiske tanker ikke nåede Danmark. Det har vi belæg for, at de gjorde. Også hos præses. Men de havde ikke meget at tilbyde til de reformtanker og reformer, der allerede var under udvikling. Og de fysiokratiske tankers tilstedeværelse og betydning efter de første 30 år mener jeg ikke, at præses har sandsynliggjort, endsiige dokumenteret. De *kom* hertil. Ja. Men de forblev en idéhistorisk parentes.

Fra fysiokratismen skal jeg nu vende mig til min oppositions andet hovedansvarlige, til landbrugsreformerne: deres årsager og deres spredningsmønster. Præses og jeg er her tydeligvis uenige.

Kom reformerne oven fra? Fra nedent? Eller udefra? Og jeg skal forudskikke, at præses og jeg heller ikke er enige, når det gælder spredningsmønsteret. At jeg selv er part i sagen – ved at have argumenteret for, at det var reformer fra nedent – er vist kendt. Men ellers er det hermed sagt.

Lad os begynde på enighedens grund. Det fremgår af afhandlingsn (s. 19 og 527), at vi er enige om, hvad det var, der skete i de år. For hovedgårdsjordens vedkommende en omlægning til kobbelbrug, der muliggjorde nye afgrøder – især foderafgrøder som græs og kløver. For bondegårdsbrugets vedkommende en udskiftning fra jordfællesskabet i praktisk taget alle landets henved 5.000 landsbyer, fulgt op af en meget omfattende udflytning af gårde fra landsbyerne til de nye, fjerne parceller. At to trediedele af de henved 55.000 fæstebønder blev selvejere – nogle få tusinde som arvefæstere. At retssikkerheden for de gårdmænd, der forblev fæstere og fortsat forrettede hoveri, blev betrygget gennem lovgivningen. Samt endelig, at landbosamfundets største befolkningsgruppe: husmændene og landarbejderne blev overladt til gårdmændenes og godsejernes forgodtbefindende. Og præses og jeg er ligeledes enige om, at det var afgørende vigtige forandringer af det danske samfund, der i de år fandt sted.

Om årsagerne er vi derimod uenige. Og den uenighed tager præses op. Ganske vist ikke: op til debat. Eller til diskussion. Heller ikke her synes præses særligt indstillet på at diskutere med forskere, der har en anden mening. Men op bliver uenigheden taget, fordi også præses finder problemet væsentligt. Og betydningsfuldt for afhandlingens tese om teknologiimportens afgørende betydning.

Kort fortalt er præses uenig med mig i den tolkning af reformerne, jeg siden midten af 1980'erne har argumenteret for.²⁰

Her har jeg på grundlag af en historiografisk analyse – som præses ikke anfægter – ment at kunne vise, at den tidligere forskning explicit eller implicit har set omlægningen som reformer fra *oven*. Gennemført af den oplyste enevælde, der handlede i pagt med tidens friheds- og lighedsideal. I sin korteste og klareste form udtrykt med Frihedsstøttens ord: Kongen bød.

I stedet har jeg set forløbet som reformer fra *neden*. Gennemført i et interessebetonet samarbejde mellem jordens ejere og brugere. Et samarbejde, som ikke kunne være ligeligt. Men hvor ingen af parterne kan tænkes ud af processen. Baggrunden for omlægningen var den lange højkonjunktur, der satte ind omkring 1750, hvor både godsbruget og bondegårdsbruget kunne sælge stigende mængder korn til stadig stigende priser. Og hvor driftsomlægningen skete, når produktionen ikke kunne presses yderligere i vejret inden for det gamle system. Så blev godsjorden udlagt til koppelbrug og bondegårdsjorden udskiftet. Her synes bønderne ikke at have været imod udskiftningen og den nødvendige udflytning – såfremt de fandt byrdefordelingen rimelig og fordelingen af jorden retfærdig. Mod hoveriet protesterede de derimod, når det blev skruet i vejret. I argumentationen for reformer fra *neden* har jeg lagt vægt på, at enevælden af politiske grunde hverken kunne eller ville blande sig i ejendomsretlige forhold og i relationerne mellem godsejeren og hans bønder. Det betyder på den anden side ikke, at enevælden var *uden* betydning for reformerne. Den ønskede faktisk disse reformer, som ville styrke dens egen magt. Men den var henvist til at operere i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum. Og dens lovgivning kom typisk *i løbet af* de faktiske omlægninger – eller *efter*. I ingen tilfælde *før*.

I den sammenhæng har jeg – blandt andet støttet på præses' forarbejder til disputatsen – peget på, at bondegårdsbruget efter omlægningen meget længe fortsatte med den gamle teknologi og det gamle dyrknings- og græsningssystem. En selvstændig – endsige afgørende – rolle har jeg på den anden side ikke tillagt den agrare teknologi, sådan som præses har gjort, og som han argumenterer for i sin afhandling.

Lad os tage fat på uenigheden. Først om reformernes årsager, og dernæst om deres spredning.

Præses lægger ud i godt humør med at kalde »landbrugsreformernes årsager og virkninger« for »det danske historikerlaugs yndlingstema, og

²⁰ Se især *Historikerne og Landboreformerne. Traditioner og Problemer*. Historisk Tidsskrift. 1989, og *Danmarks økonomiske Historie 1500-1840*. Herning 1993.

langt fra at være udtømt fremstår det i dag snarere som fagets *perpetuum mobile* – til trøst for beskæftigelsen af kommende generationer af historikere«. Hertil kan man sige, at præses' afhandling utvivlsomt også vil sikre den fremtidige beskæftigelse af de mange terapeuter, der skal reparere på vore skuldre og arme efter læsningen. Men præses er heldigvis alvorlig. Samme sted (s. 527) kalder han landbrugsreformerne for »den vigtigste begivenhed i 1700-tallet« og for »den vigtigste impuls bag det moderne Danmarks tilblivelse«.

Med et kort og velrettet slag gør præses det indledningsvis af med tanken om reformer fra neden. Og faktisk også om reformer fra oven (s. 527). Han finder det urimeligt at skelne. En sådan skelnen er efter hans opfattelse tautologisk, fordi reformerne var en helhed, der havde både en retlig og en teknisk side. Hvor den retlige er reformer fra oven i form af love. Og hvor den tekniske er reformer fra neden, gennemført af agrarsamfundets mennesker. Sådan kan man naturligvis ræsonnere. Men når spørgsmålet gælder reformernes *årsager*, kan man ikke ignorere kronologien. Som præses forøvrigt har et meget distant forhold til gennem hele afhandlingen. Så må man spørge, hvad der kommer først – og dermed betinger det, der kommer efter. Og går vi reformforløbet efter i detaljer, ser vi jo som nævnt netop, at forordningerne og reskriptionerne kommer *under* forløbet – når det er godt igang, og når justerende og opfølgende indgreb bliver nødvendige. Eller *efter* – som tilfældet var med hoverilovgivningen.

I sin ultra-korte afvisning støtter præses sig til et citat fra Hans Jensen, der angiveligt allerede i 1917 skal have foregrebet præses' afvisning af fra oven/fra neden tanken. Hans Jensen skriver her: »De sociale landboreformer, der skulle skænke bondestanden større frihed og sikre den dens ret over for herremændene, måtte have deres udspring direkte fra regeringen, måtte komme i form af påbud fra oven. Langt mere betydningsfuldt måtte enkeltmands private initiativ blive, når det drejede sig om den anden side af sagen, den, der angik en bedre og mere rationel drift af jorden« (s. 527).

Citatet ligner næsten et bestillingsarbejde. Og jeg synes, at præses lader det bære en vægt, der knuser det. For: hvor er citatet hentet fra? Fra en ung 27-årig historikers kommenterede fremlæggelse af storgodsejeren Adam Gottlob Moltkes selvtilfredse redegørelse for sin omlægning af Bregentveds jorder og landsbyer til koppelbrug. Der *må* Hans Jensen i 1917 nødvendigvis koble sin grundholdning: reformer fra oven med en fremhævelse af den progressive godsejer, der jo står centralt i dette hans tidlige arbejde. Ser vi på Hans Jensens disputats fra 1936, fremstiller han ensidigt landbrugsreformerne som reformer fra oven:

som politiske initiativer i pagt med tidens oplyste tanker. Hvor landbrugets og landboreformernes faktiske forhold – som anført af hans mange kritikere både dengang og senere – helt er udeladt. Med afvisningen af 1917-citatets beviskraft falder for mig at se præses' afvisning af fra oven/ fra neden-problematikken.

Paradigmet om reformer fra oven – der i virkeligheden er en arv fra reformperiodens politikere og embedsmænd – levede derfor videre efter 1936. Og synes fortsat at leve i bedste velgående, hvis man skal tro præses. Han skriver nemlig indledningsvis (s. 19), at »de fleste historikere er enige om, at enevælden styrkede sin popularitet og lagde grunden til det moderne Danmark ved at udskifte jorden af dyrkningsfællesskabet, ved at fremme selvejet, ved at løse bonden fra hans bopælspligt på fødegodset og ved at gøre ham til et læsekyndigt og selvforvaltende individ«. Hvordan enevælden kunne gennemføre reformer på anden mands ejendom, fortæller præses os dog ikke. Og på resterne af krongodset førte enevælden – som den ældre forskning har påvist – en ekstremt svingende reformpolitik. Og selvom demokrati er udmærket, føler jeg mig ikke tryk ved argumentationsformen: »de fleste historikere«. Hvem skal man så gå i debat med? Præses eget standpunkt formuleres imidlertid klart i afhandlingens indledning: at »kernen i landbrugsreformerne er teknologisk« (s. 19).

Her synes jeg dog, at præses bliver bemærkelsesværdigt uklar. Hvis reformernes kerne virkelig er teknologisk, må vi jo rette blikket mod jordens ejere og brugere. Altså mod reformer fra neden. Noget kunne tyde på at præses er af samme mening, når han (s. 569) skriver, at »initiativet til landbrugsreformerne kom fra kræfter i det civile samfund og at de realiseredes uden statslig indblanding«. ²¹ Hvad mener præses egentlig om reformernes årsager?

Når det gælder spredningen af den nye engelske agrarteknologi, er præses og jeg under alle omstændigheder ikke enige. Lad os derfor se på, hvori uenigheden består.

Indledningsvis stiller præses det frugtbare spørgsmål, »hvorvidt bønderne selv var den udfarende kraft eller om de, som reformernes oprindelse tyder på, overvejende var på slæbetov efter innovative godsejere« (s. 569). Jeg bemærker mig her det modificerende »overvejende«. Vi kan øjensynlig forvente et både/og, snarere end et enten/eller.

Under den indgående besvarelse af dette spørgsmål yder præses god og ny forskning og udnytter sin store teknologiske viden. Men før jeg

²¹ Om præses' brug af terminologien »det civile samfund«, se første officielle opponents opposition ovenfor.

refererer argumentationen og forholder mig til svaret, må jeg dog anholde, at præses maler jordfællesskabet så sort. Præcis som tidens reformentusiaster gjorde det for at kunne fremstille reformerne i det bedst mulige lys.

Ifølge afhandlingen var det et stift og ufleksibelt system, som »i heldigste fald sikrede fæsternes subsistens« (s. 560). Og præses fortæller os videre, at den ekstreme opsplitning af jorden på over hundrede lange agerstrimler per gård »var fastlagt af hensyn til en forholdsmæssig og retfærdig fordeling af skattebyrden«. Her skaber kronologien påny problemer. For er det rigtigt, at det var beskatningen, der bestemte jordfordelingen? Skattestatens entré på den historiske scene sker jo i 1630'erne. Det jordfællesskab, som vi kender i reformtiden, var meget ældre. De forskere, der i disse år arbejder med det, daterer det til omkring 1400.²² Og var systemet så stift og ufleksibelt, som præses gerne vil gøre det til? Det havde dog eksisteret i mere end 350 år. Det er i sig selv lang tid. Og det formåede at overleve voldsomt skiftende konjunkturer, epidemier, besættelser og endog borgerkrig. Og 1600- og 1700-tallets tunge skattepres. Det var grundlæggende organiseret med henblik på at kunne overleve fra år til år. Midlet var risikospredning. Var sommeren tør, stod der dog korn på de lave fugtige agre. Og var den våd, kunne bonden sætte sin lid til de højtliggende højryggede agre, der var lagt i terrænet, så vandet kunne løbe fra. Dette system var i stand til at reagere på stigende efterspørgsel med at øge produktionen. Det havde det gjort under den langvarige højkonjunktur fra midten af 1500-tallet til Christian 4.s indblanding i Trediveårskrigen. Og det gjorde det ligeledes, da det stod klart, at højkonjunkturen fra midten af 1700-tallet var kommet for at blive. Den stærkt øgede kornproduktion, som vi kan konstatere – selvom vi ikke kan sætte præcise tal på den – kom jo helt overvejende fra bondegårdsbruget. Snarere end at være stift og ufleksibelt rummede det gamle system ekspansionsmuligheder gennem en øget arbejdsindsats og inddragelse af eksisterende jordreserver. Men kun for en tid. Så nåede det loftet, ligesom godsets vangebrug gjorde det. Skulle produktionen fortsat øges, forudsatte det en ny jordfordeling og nye driftsformer.

Men tilbage til præses' problemstilling. Var det godsejerne eller var det bønderne, der tog initiativet til omlægningen og innovationerne?

Præses' metode har her været at indkredse en halv snes godser, der teknologisk klart ligger i førerfeltet. Det drejer sig om Frederik Juels Taasinge, Adam Gottlob Moltkes Bregentved, Niels Rybergs Frederiks-

²² Jeg takker docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, Institut for Historie, Københavns Universitet, for en frugtbar drøftelse af det gamle jordfællesskabs alder og funktioner.

gave og Øbjerggaard, Ludvig Reventlows Brahetrolleborg, Christian Ditlev Reventlows Christianssæde, Johan Frederik Classens Korselitze og Karlsfeldt, Frederik von Buchwalds Gudumlund og skatmester Heinrich Carl Schimmelmanss Lindenberg. Her møder vi hele spektret af sammenhængende innovationer: indhegning og grøftning omkring kobler, sædskifte med græs og kløver, store besætninger og forbedrede husdyracer, moderne redskaber tildels indforskrevet direkte fra England eller via Hamborg, afvikling af det ineffektive hoveri og initiativer til oprettelsen af skoler og af fattig- og arbejdsanstalter.

Udskiftningen af bondegårdsjorden var en forudsætning for en modernisering af bondegårdsbruget. I nogle tilfælde oplyser præses derfor også, hvornår godsets landsbyer blev udskiftet. Men ikke i alle. Og jeg synes, det er tankevækkende at konstatere, at nogle af disse udprægede reformgodser startede bemærkelsesværdigt sent på at udskifte bondejorden. Christian Ditlev Reventlow, der overtog Christianssæde i 1775, tog først fat på udskiftningen ti år senere. Ernst Schimmelman, hvis far erhvervede Lindenberg i 1769, påbegyndte først udskiftningen femten år senere. Og den ellers så foretagsomme Niels Ryberg, der påbegyndte udskiftningen forsigtigt i 1769 på Frederiksgave, kom først rigtig igang i slutningen af 1780'erne. Og afsluttede de sidste udskiftninger så sent som i år 1800 – 31 år efter at han havde begyndt sin godsreform.

Når præses derfor (s. 576) skriver, at udskiftningen på disse pionergodser skete »tidligt«, finder jeg ikke, at det er en dækkende beskrivelse.

Præses er med rette interesseret i spredningsmønstret – diffusionsmønstret – når det gælder den udskiftning af bondejorden, der var en forudsætning for videre modernisering. Var der – spørger præses s. 569-70 – tale om en »landsomfattende epidemi, hvor sygdommen breder sig successivt via kontakt med den først smittede»? Eller udgik initiativerne fra spredt liggende pionergodser, der stod i kontakt med hinanden og holdt sig orienteret om den seneste nye agrartechnologi. Hvor præses bruger billedet: »nogle få nedkastede faldskærme, efter hvis landing innovationerne spredtes lokalt ad selektive kanaler«?

Efter det foran citerede kunne man forvente, at svaret blev et både/og, ikke et enten/eller. Men sådan svarer præses ikke. Ud fra forskningens foreliggende oplysninger om kløverdyrkingen i bondegårdsbruget – hvor præses rimeligt nok tolker tilstedeværelsen af kløver som en indikator for reformer – besvarer han sit spørgsmål.²³ På figuren s. 577 demonstrerer han, hvad han ser som en sammenhæng mellem reform-

²³ Præses bygger her på oplysningerne i Thorkild Kjærgaard, *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk Tolkning*. 1991.

godser og spredningen af innovationer til bondegårdene i vedkommende herred. Og på nogle lokaliteter – men ikke på alle – understøttes tendensen af et betydeligt antal præmier fra Landhusholdningsselskabet til de driftigste bønder.

Præses erkender, at disse tal må tages »med forbehold« (s. 577). Det må alle tidens tal jo. Grundlæggende er jeg imidlertid villig til at acceptere det påviste diffusionsmønster. Men selvsagt kun for de seks lokaliteter, der er tale om. Idet jeg vil indskyde, at jeg også her savner kronologisk information.

Men på dette grundlag indbyder præses nu som en sand academicus (s. 577) denne sin hypotese »til eventuel empirisk falsifikation«. Og i den forbindelse understreger han, »at dette diffusionsmønster ikke harmonerer med den opfattelse af landbrugsreformerne, der hævder, at de skulle være initieret fra neden«. Det må jeg da sige, at jeg synes, de gør. Her er jo netop tale om et samvirke mellem jordens ejere og brugere. Med bønderne som aktivt medvirkende. Og med den enevældige statsmagt hinsides horisonten.

Men tilbage til den empiriske falsifikation. Her må jeg straks vifte med det hvide flag og bekende, at jeg som sagt ikke ser mig i stand til at falsificere den konkrete diffusion, præses fremlægger for de seks lokaliteter. Men seks godser ud af landets godt 700 komplette hovedgårde er ikke meget. Og de kan næppe bære at blive udråbt til at være repræsentative på landsbasis.

På den anden side er jeg tilbøjelig til at tro, at sådan er det nok gået til på mange lokaliteter, hvor jordens ejer har lagt pengene ud til landmålere, udflytningshjælp og andre udgifter.

Men samtidig kan jeg påvise, at det mange steder er gået helt anderledes til. Diffusionen har ikke bredt sig fra nedkastede faldskærmscontainere, men derimod som præses' »landsomfattende epidemi, hvor sygdommen breder sig successivt via kontakt med den først smittede«. Og det ved præses faktisk godt. Eller præses burde vide det. Mønstret er præsenteret i bind 9 af Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie fra 1990 (s. 251). Og præses henviser udtrykkeligt (s. 614 note 74) til min figur: Udskiftningen af landsbyer i Kongeriget og Nordslesvig 1750-1808, der er trykt i min Danmarks økonomiske Historie 1500-1840 fra 1993 (s. 119), og hvor jeg i den ledsagende tekst diskuterer diffusionsmønstret på landsplan.

Det forholder sig jo nemlig sådan, at der i Rentekammerets arkiv befinder sig en oversigt, der meddeler året for samtlige landsbyudskiftninger i det nuværende Danmark. Disse årstal er let tilgængelige for

forskningen, idet de er optaget i den seneste udgave af Trap Danmark: 5. udgaven 1953-72. Og i den situation er det stort set ukompliceret at plote disse udskiftningsår ind på et Danmarkskort og se, om der skulle tegne sig et mønster i udskiftningsforløbet.

Det gør der faktisk. Og jeg kan forudskikke, at der for de tidlige reformers vedkommende fra 1750'erne frem til midten af 1780'erne tegner sig et tydeligt epidemimønster. Hvor udskiftningerne spreder sig som en bølge fra landsby til landsby og fra sogn til sogn.

Det hele begynder – ikke så sært – nede i Slesvig. Allerede før 1750 blev 14 landsbyer udskiftet i Sønderjylland. I 1760'erne bliver et voksende antal landsbyer udskiftet i landsdelen – navnlig i de østlige herreder. Og man kan ligefrem fornemme, hvordan landbefolkningen nord for Kongeåen og Kolding Fjord – både jordens ejere og dens brugere – har observeret forløbet og vænnet sig til tanken om den ophævelse af jordfællesskabet, der var en forudsætning for en yderligere vækst i produktionen. Og udskiftningsbølgen – eller epidemien – skyder sig op over den gamle grænse i de østlige egne, der domineres af tre- og tovangsbruget. I Vejle amt udskiftes der mange landsbyer i 1770'erne. De følgende år følger Århus og Skanderborg amter eksemplet inden for deres nære synsfelt. Og i begyndelsen af 1780'erne er de i Randers amt godt på vej. På Vestfyn synes man som sædvanlig at have fulgt godt med i, hvad der skete på den anden side af Lillebælt. Og i slutningen af 1770'erne går fynboerne igang med udskiftningen.

Jeg ser ikke rettere, end at vi her står over for en eksemplarisk udskiftningsepidemi. Som ikke harmonerer med præses' billede af elitens teknologioverførsel i nedkastede faldskærmscontainere. Og vel at mærke i et område med snart sagt alle tænkelige former for jordejendom og jordbrug. Med godser, der ejede hele landsbyer. Med landsbyer, der ejedes af flere lodsejere. Hvor der ikke var det store antal elitegodser. Men til gengæld et betydeligt antal nybagte selvejerbønder fra de netop afhændede rytterdistrikter omkring Kolding og Skanderborg. Og hvor som sagt det klassiske to- og trevangsbrug, som vi kender så godt fra øerne, dominerede.

Men samtidig sker der udskiftninger i den modsatte kant af landet. Af en helt anden karakter. Det er udskiftningen af landsbyerne omkring hovedstaden og i Nordsjælland. Hvor initiativet kom både fra reformengagerede godsejere som J.H.E. Bernstorff i 1765, fra de nye arvefæstere på det tidligere ryttergods vest for København i årene efter tronskiftet i 1766 og fra Rentekammerets embedsmænd og regimentsskrivere på det nordsjællandske krongods i 1770'erne. Hvor nærheden til rigets største

og mest købedygtige marked må have været en betydningsfuld faktor. Og hvor epidemibilledet og containerbilledet ikke let lader sig bruge i eftersøgningen efter et diffusionsmønster.

Fra midten af 1780'erne finder jeg det vanskeligt at skelne et bestemt diffusionsmønster. Nu udskiftes der på livet løs overalt – med Lolland, Vendsyssel og Vestjylland en smule til agters. Og omkring 1808 er udskiftningen af de danske landsbyer reelt tilendebragt. De resterende 150 landsbyer udskiftes for flertallets vedkommende de nærmest følgende år. Med landsbyen Lund nede på Stevns som landets absolut sidste fællesskab i 1861.

Når det gælder min oppositions andet hovedanliggende: landbrugsreformernes årsager og deres spredning, lyder en sammenfatning som følger: Jeg finder ikke, at præses overbevisende har argumenteret mod tanken om reformer fra neden. Tværtimod synes jeg, at vægten på teknologioverførelsen udefra snarere underbygger denne opfattelse. Med hensyn til reformernes spredning har præses argumenteret for ét bestemt mønster. Heroverfor mener jeg at have godtgjort, at diffusionsmønstret var væsentligt mere kompliceret, end præses har villet gøre det til.

Hermed er jeg kommet til afslutningen på min opposition. Jeg har her fulgt en god tradition: at efterprøve grundlaget for nogle væsentlige teser i den indleverede afhandling. Her kan man håbe, at uenigheden mellem præses og mig vil kunne medvirke til, at også andre bliver klogere på de omhandlede emner.

Men den store afhandling handler om andet og mere end økonomiske doktriner og agrarreformernes årsager og spredning. Bedømmelsesudvalget har været enigt om at indstille den til antagelse, netop fordi den har syntesekarakter og fordi den rummer mange kvaliteter og meget nyt. Fordi præses – som der står i doktorbekendtgørelsen – »med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«.

Lad mig nævne nogle af de felter, hvor det er tilfældet. Udvalget har fæstet sig ved det nationale og internationale netværk, præses har kunnet påvise omkring institutioner som frimurerne, Videnskabernes Selskab og Landhusholdningsselskabet. Det er nyt og interessant. Det samme er udvidelsen af vort kendskab til kampen i årene efter 1814 om det danske landbrugs fremtid: mellem de krasse liberalister i Landhusholdningsselskabet og den tilsyneladende humane danske enevælde. Og i kapitlerne om kul og kanaler har præses givet vigtige bidrag til den standende debat om energikrisen i 1700-tallet.

Markant i afhandlingen står endvidere udviklingen af den moderne teknologi især inden for tekstilproduktionen, hvor staten går ind og

støtter importen af den nye teknologi. I den sammenhæng introducerer præses tankevækkende den nye tids uhensigtsmæssige skel mellem den akademisk uddannede videnskabsmand og den praktiske mekaniker – repræsenteret af H.C. Ørsted og Ole Winstrup. Tidens mennesker savnes i det hele taget ikke i bogens billede. Lad mig blot nævne tre. Den internationale finansmand Heinrich Carl Schimmelfmann og hans verdensomspændende økonomiske imperium. Den engagerede mechanicus Jesper Bidstrup og hans stædige kamp for sin metier både i London og i København over for en ikke altid forstående hjemlig støttekreds. Og den nævenyttige – men unægtelig dygtige – papirfabrikant I.C. Drewsen og hans uærlige spil ved plovkonkurrencen på Strandmøllen. Og på det alment menneskelige plan er der grund til at fremhæve præses' tanker om arbejdets gradvise disciplinering.

Afhandlingens resultater hviler på et meget omfattende materialegrundlag, som præses har tilvejebragt gennem en intensiv og iderig søgning i hjemlige og udenlandske arkiver og samlinger. Her er der ydet en respektindgydende indsats. Det moderne Projekt rummer bidrag til den faglige debat; og præses viser stor fortrolighed med tidens teknik. Fremstillingen er engageret – nogle steder ud over alle bredder. Og det righoldige og i vid udstrækning nye illustrationsmateriale tydeliggøres af instruktive og uddybende billedtekster.

I flere sammenhænge har opponenterne efterlyst yderligere litteratur. Muligt har det hos nogle kunnet lyde en kende negativt, når man tænker på, hvor meget præses faktisk har inddraget. Jeg vil derfor gerne slutte min opposition i en positiv ånd med at forære præses en af disse bøger. Som også er stor. Og som handler om de dejlige – og dyre – glas fra Nøstetangen.